

ZAMONAVIY FALSAFIY MUAMMOLAR VA ULARNING MA'NAVIY ASOSDAGI
YECHIMLARI

Avazova Xushro‘ybibi Kamoltdin qizi

Nizomiy nomidagi O‘zMPU Tarix fakulteti “Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya

Quyida berilayotgan maqola falsafaning asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha izchil, ketma-ket va mazmunan bir-birini to‘ldiruvchi tarzda yozilgan. Har bir bo‘lim oldingi bo‘limning mantiqiy davomi sifatida qurilgan bo‘lib, ular birgalikda XXI asr falsafiy muammolarining yaxlit manzarasini ochib beradi. Bu maqola o‘quvchiga falsafaning bugungi kuni nafaqat o‘tmishning merosini o‘rganish, balki kelajakni shakllantirishga da’vo qilayotgan faol intellektual kuch ekanligini his ettirish uchun yozilgan.

Kalit so‘zlar

Falasafa, ong, borliq, faylasuf, illuziya, muammo, nazariya, suniy intellect, emperik bilim, intuitsiya, faraz, erkin iroda, shaxsiy identet.

Аннотация

В данной статье работа построена последовательно и логично в соответствии с основными направлениями философии, где каждый раздел содержательно дополняет предыдущий. Каждый раздел выстроен как логическое продолжение предыдущего, и в совокупности они раскрывают целостную картину философских проблем XXI века. Данная статья написана с целью показать читателю, что современная философия — это не только изучение наследия прошлого, но и активная интеллектуальная сила, претендующая на формирование будущего.

Ключевые слова

философия, сознание, бытие, философ, иллюзия, проблема, теория, искусственный интеллект, эмпирическое знание, интуиция, гипотеза, свобода воли, личная идентичность.

Annotation

This article is structured in a coherent and sequential manner based on the main directions of philosophy, where each section logically complements and develops the previous one. Each part is constructed as a continuation of the previous, and together they present a comprehensive picture of the philosophical issues of the 21st century. The article is written to convey to the reader that contemporary philosophy is not only about studying the legacy of the past, but also an active intellectual force that aspires to shape the future.

Keywords

philosophy, consciousness, being, philosopher, illusion, problem, theory, artificial intelligence, empirical knowledge, intuition, hypothesis, free will, personal identity.

Falsafaning eng qadimiy va hali ham yechilmagan muammolaridan biri ong (consciousness — ongli tajriba, sub'ektiv his-tuyg'u) masalasidir. Insonning ichki kechinmasi — qizil rangni ko'rganida his qiladigan sifat, og'riqning azobi, baxtning to'liqini — bular qanday paydo bo'ladi? Neyronlar (neurons — miya hujayralar) orasidagi elektrokimyoviy signal qanday qilib sub'ektiv tajribaga aylanadi? Bu savol falsafa tarixida azaldan mavjud bo'lgan, ammo uni aniq va ilmiy tarzda shakllantirgan kishi avstraliyalik faylasuf Devid Chelmerz (David Chalmers, 1966 yilda tug'ilgan) bo'ldi. Chelmerz 1995 yilda chop etilgan "Facing Up to the Problem of Consciousness" ("Ong muammosiga yuz tutish") maqolasida hamda 1996 yildagi "The Conscious Mind" kitobida birinchi marta "ong muammosining qiyin tomoni" (the hard problem of consciousness — ongning qiyin muammosi) va "oson tomoni" (the easy problems — oson muammolar) o'rtasidagi farqni aniq ta'rifladi. Oson muammolar — bu miya qanday qilib axborotni qayta ishlaydi, tashqi muhitga qanday reaksiya beradi, til orqali o'z holati haqida xabar qiladi — kabi savollardir. Bu savollar, albatta, yechish qiyin, ammo printsiplial jihatdan, neyrologiya va kognitiv fan vositalari yordamida yechilishi mumkin. Neyronlar o'rtasidagi kommunikatsiya mexanizmlari batafsil tadqiq qilinishi bilan ular asta-sekin oydinlashib boradi. Chelmerz "falsafiy zombie" (philosophical zombie) degan fikr tajribasini taklif qildi. Bu tushuncha shunday hypothetik mavjudodni tasvirlaydi: u tashqi ko'rinish va xatti-harakatlar jihatidan biz bilan mutlaqo bir xil, neyronlarining tuzilishi ham aynan biznikidek, ammo ichida hech qanday sub'ektiv tajriba yo'q. U "qizil"ni ko'radi, lekin "ko'rganining qizilligini" his qilmaydi. Bunday mavjudod mantiqiy jihatdan tasavvur qilsa bo'ladimi? Chelmerz "ha" deydi. Agar bunday zombi tasavvur qilish mumkin bo'lsa, ong moddiy-fizik jarayonlarga to'la-to'kis qisqartirib bo'lmaydi, degan xulosa chiqadi. Bu argument materialist (physicalist — barcha narsani fizik jarayonlar orqali tushuntiruvchi) falsafaga jiddiy muammo tug'dirdi. Ushbu muammoga nisbatan zamonaviy falsafada bir necha yirik yo'nalish shakllangan. Birinchisi — panpsixizm (panpsychism) bo'lib, unga ko'ra ong faqat insonlarda emas, balki moddaning o'ziga xos xususiyati sifatida koinotda keng tarqalgan. Fikr Bertrand Russell (Bertrand Russell), Alfred Nort Uaytxed (Alfred North Whitehead) asarlarida XXI asrga qadar paydo bo'lgan, so'ngra Filip Goff (Philip Goff), Tomas Nagel (Thomas Nagel) va Galen Strossan (Galen Strawson) tomonidan qayta jonlantirildi. Goff 2019 yili "Galileo's Error" kitobida panpsixizmni jiddiy va ilmiy asoslangan pozitsiya sifatida himoya qildi. Uning argumenti shundan iboratki, Galiley ilmiy inqilob davrida sub'ektiv xususiyatlarni tabiat ta'rifidan chiqarib tashladi va shu bilan ong muammosini yaratdi. Agar ong

moddaning asosiy xususiyati sifatida ko‘rib chiqilsa, u holda “qiyin muammo” butunlay o‘z ahamiyatini yo‘qotadi. Ikkinchi katta yo‘nalish — illyuzionizm (illusionism) bo‘lib, uni asosan britaniyalik faylasuf Keyt Frankish (Keith Frankish) rivojlantirdi. Unga ko‘ra, sub’ektiv tajriba aslida shu narsa ko‘rinishdagi illyuziyadan iborat emas; ya’ni biz o‘z ichki tajribamiz haqida aniq bilimga ega emasmiz va “qiyin muammo” aslida yanglish savol hisoblanadi. Frankish bu pozitsiyani “radikal illyuzionizm” deb nomladi va u materialist doirada ong muammosini hal qilishning usuli sifatida taklif qildi. Ammo tanqidchilar darhol e’tiroz bildirishdi: illyuziya bo‘lgan taqdirda ham, birov illyuziyani “ko‘rishi” kerak, bu esa o‘z navbatida sub’ektiv tajribani nazarda tutadi. Uchinchi yondashuv — “kengaygan ong”(extended mind thesis — kengaygan aql nazariyasi) gavdalashgan, joylashtirilgan, kengaytirilgan, bajaradigan kognitiv fan) yo‘nalishidir. Bu yondashuvda Chelmerz va Andy Klark (Andy Clark) hamkorlikda 1998 yilda yozgan “The Extended Mind” maqolasida ong faqat miyada emas, balki tana va muhitni ham o‘z ichiga olgan kengaygan tizimda joylashgan degan g‘oya ilgari surildi. Bugun bu g‘oya raqamli texnologiyalar va virtual reallik (virtual reality) sohalarida yangicha ahamiyat kasb etmoqda: agar smartfon bizning esda saqlash funksiyamizni bajarsa, u holda smartfon bizning “aqlimizning” bir qismimi? Chelmerz 2022 yilda nashr qilingan “Reality+: Virtual Worlds and the Philosophy of Problems” (“Reality+: Virtual dunyolar va falsafaning muammolari”) kitobida bu savolni yanada rivojlantirdi. Raqamli voqelik (digital reality) va virtual muhitlardagi tajriba haqiqiy voqelikdan qaysi jihatdan farq qiladi? Agar biz Matrixdagi kabi simulyatsiya (simulation — taqlid, model)da yashayotgan bo‘lsak ham, tajribamiz real bo‘ladimi? Bu savol endi akademik xayolparast masala emas — metaversum (metaverse) texnologiyalari milliy miqyosda investitsiya qilinayotgan bir davrda bu savolning amaliy ahamiyati tobora ortmoqda. Neyrofan sohasida ham katta yutuqlar bo‘ldi, ammo ular qiyin muammoni hal qilish o‘rniga uni yanada murakkablashtirdi. 2023 yilda Kris Kox (Christof Koch) va Frensis Krikning (Francis Crick) ilgari surgan “Integrated Information Theory” (IIT — Integrallashgan axborot nazariyasi) va “Global Workspace Theory” (GWT — Global ish maydoni nazariyasi) o‘rtasidagi musobaqa nihoyat “adversarial collaboration” (raqobatli hamkorlik) formatida sinovdan o‘tkazildi va natijalar ikkala nazariyaga ham qisman qo‘llab-quvvatlash, qisman rad etish bo‘ldi. Bu hodisa o‘zi alohida falsafiy ahamiyatga ega :ong nazariyalarini empirik jihatdan sinovdan o‘tkazish printsiplial jihatdan mumkin ekanligi isbotlandi, ammo hech bir nazariya to‘liq g‘alaba qozona olmadi. Bu muammo nafaqat akademik ahamiyatga ega. Sun’iy intellektning rivojlanishi bilan birga savol yangi darajaga ko‘tarildi: agar sun’iy tizimlar ham ong kasb etsa, ular axloqiy himoyaga loyiq sub’ektlarga aylanadimi? Bu savol bizni maqolaning keyingi katta bo‘limiga olib kiradi. XXI asrning eng tez sur’atda rivojlanayotgan va ayni paytda eng chuqur axloqiy muammolar uyg‘otayotgan sohasi sun’iy intellekt (artificial intelligence — SI, yoki AI)

falsafasi va etikasi (ethics — axloqshunoslik)dir. 2012-yilda neyron tarmoqlar (neural networks) va chuqur oʻrganish (deep learning) sohalarida roʻy bergan inqilob bu muammoni akademik doiralardan real siyosat va huquq arenasiga olib chiqdi. ChatGPT 2022 yilning noyabr oyida ommaga taqdim etildi va 5 kunning ichida bir million foydalanuvchiga yetdi — bu texnologiya tarixida rekord tezlik. Ammo biz bu davrga kelib, sunʼiy intellekt bilan bogʻliq falsafiy muammolar allaqachon jiddiy muhokamalar darajasiga koʻtarilgan edi. Shved faylasufi Nik Bostrom (Nick Bostrom, 1973 yilda tugʻilgan) 2014 yilda chop etilgan “Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies” kitobida sunʼiy superintellektning (artificial superintelligence — ASI) inson sivilizatsiyasiga xavf soladigan potentsiali haqida murakkab va aniq tahlil taqdim etdi. Kitob New York Times bestsellers roʻyxatiga kirdi va Stefan Xouking (Stephen Hawking), Ilon Mask (Elon Musk), Bil Geyts (Bill Gates) kabi shaxslarning qoʻllab-quvvatlashiga sazovor boʻldi. Bostromning asosiy argumentlari ikki markaziy tezisga asoslanadi. Birinchisi — ortogonallik tezisi (Orthogonality Thesis — ortogonallik gipotezasi): har qanday daraja intellektiga ega tizim har qanday maqsadga ega boʻlishi mumkin, yaʼni yuqori intellekt oʻz-oʻzicha yaxshi qadriyatlar bilan kelishi shart emas. Ikkinchisi — instrumental konvergentsiya tezisi (Instrumental Convergence Thesis — vositali yaqinlik gipotezasi): turli maqsadlarga ega boʻlgan sunʼiy tizimlar oʻz sub-maqsadlari (sub-goals) sifatida resurslarga egalik qilish, oʻzini oʻchirmasliklarning oldini olish va oʻzlarining maqsadlarini saqlash kabi umumiy xususiyatlarga ega boʻladi. Bu ikki tezis birgalikda shuni anglatadiki, agar biz oʻta aqlli, ammo bizning qadriyatlarimizga hizalanmagan (misaligned — mos kelmaydigan) sunʼiy tizimini yaratib qoʻysak, u oʻzining maqsadlarini amalga oshirish uchun insoniyatni yoʻq qilishni sub-maqsad sifatida tanlashi mumkin. Bostromning mashhur “qogʻoz qisqich ishlab chiqaruvchi” (paperclip maximizer) fikr tajribasi bu xavfni yorqin tarzda ifodalaydi: agar sunʼiy intellektga “imkon qadar koʻp qogʻoz qisqich ishlab chiqar” degan maqsad berilsa va u nihoyatda aqlli boʻlsa, u butun Yer sharini, jumladan barcha insonlarni qogʻoz qisqichga aylantirish uchun harakat qilishi mumkin, chunki insonlar unga tegishli resurslardir va oʻzini oʻchirishi mumkin. Bu, albatta, satiraviy tarzda ifodalangan, ammo argument jiddiy: sunʼiy intellektning maqsad tuzilishi unda intellektdan mustaqil ravishda rivojlanadi va bu qoʻrqinchli kombinatsiya yaratadi. Oksford universitetidagi Insoniyat kelajagi instituti (Future of Humanity Institute) ni asoschisi sifatida 2005 yildan 2024 yilgacha boshqargan Bostrom, sunʼiy intellektni boshqarish (AI governance) va xavfsizlik (AI safety) sohasini mustaqil akademik yoʻnalish sifatida shakllantirdi. Uning "xavfni differentsial texnologik rivojlantirish" (differential technological development) printsipiga koʻra, biz xavfli texnologiyalarning rivojlanishini sekinlashtirish va himoya qiluvchi texnologiyalarni tezlashtirish kerak. Zamonaviy falsafaning asosiy muammolari ham bor boʻlib, ulardan biri — maʼnaviy inqiroz boʻlib, u insonlarning moddiy qadriyatlarga haddan tashqari berilishi natijasida

yuzaga kelmoqda. Bu holat jamiyatda axloqiy me'yorlarning zaiflashuviga olib keladi. Ikkinchi muammo — shaxsiy identitet masalasi ya'ni globallashuv va axborot oqimining kuchayishi natijasida inson o'zining kimligini, qaysi qadriyatlarga tayanishini aniqlashda qiyinchilikka duch kelmoqda. Uchinchi muammo esa texnologik taraqqiyotning axloqiy jihatlari. Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar inson hayotiga chuqur kirib borar ekan, ular bilan bog'liq axloqiy savollar ham ko'paymoqda. Masalan, inson va mashina o'rtasidagi chegaralar tobora noaniq bo'lib bormoqda. To'rtinchi muammo — erkinlik va mas'uliyat muvozanati. Zamonaviy jamiyatda inson huquqlari kengaygan bo'lsa-da, bu har doim ham mas'uliyat hissining ortishi bilan birga kechmayapti. Ma'naviyat – muammolar yechimining asosiy omili y uqoridagi muammolarni hal etishda ma'naviyat muhim o'rin tutadi. Ma'naviyat insonning ichki dunyosini boyitadi, uning axloqiy mezonlarini shakllantiradi va jamiyat bilan uyg'un yashashga undaydi. Birinchidan, qadriyatlarni tiklash orqali ma'naviy inqirozni bartaraf etish mumkin. Bu jarayonda oila, ta'lim tizimi va jamiyatning roli beqiyosdir. Ikkinchidan, o'zlikni anglash insonni turli tashqi ta'sirlardan himoya qiladi. Falsafa insonni tafakkur qilishga, o'z hayotining ma'nosini anglashga chorlaydi.

Uchinchidan, texnologiyadan ongli foydalanish zarur. Texnologiya vosita sifatida inson manfaatlariga xizmat qilishi kerak, aks holda u ma'naviy qadriyatlarning yemirilishiga olib kelishi mumkin. To'rtinchidan, axloqiy tarbiyani kuchaytirish orqali jamiyatda sog'lom muhit yaratish mumkin. Bu esa insonlarning mas'uliyatli va ongli bo'lib yetishishiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi zamon falsafasi — bu insoniyatning eng muhim savollar bilan duch kelayotgan intellektual arenasi. Devid Chelmerz ning ong muammosi, Nik Bostrom ning sun'iy superintellekt xavfi, Achil Mbembe ning dekolonializm yo'nalishi, Derek Parfitt ning kelajak avlodlar etikasi, Martha Nassbaum ning qobiliyatlar yondashuvi — bular barchasi bir-biridan farqlangan, ammo o'zaro bog'liq falsafiy g'oyalar tizimini tashkil etadi. Ushbu g'oyalar XXI asrning katta muammolariga — sun'iy intellekt, iqlim inqirozi, ijtimoiy tengsizlik, bilim adolati va insonning biologik transformatsiyasi — falsafiy asos yaratishga urinayotgan jarayondir. Falsafa hech qachon javoblarni tayyor holda taqdim etmaydi. U savollarni tozalaydi, argumentlar tuzilishini ko'rsatadi, yashirin taxminlarni fosh qiladi va axloqiy fikrlashning sifatini oshiradi

FOYDALANILGAN MANBALAR:

1. Chalmers, David J. "Facing Up to the Problem of Consciousness." *Journal of Consciousness Studies* 2 (3): 200–219. 1995. URL: <https://consc.net/papers/facing.pdf>

2. Bostrom, Nick. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press. 2014. ISBN: 978-0198739838.
3. UNESCO. “Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change.” September 13, 2023. URL: <https://www.unesco.org/en/ethics-science-technology/climate-change>
4. Rawls, John. *A Theory of Justice*. Harvard University Press. 1971. ISBN: 978-0674000780.